

О.О. Романова

НЕОПУБЛІКОВАНІ ПАМ'ЯТНИКИ З ФОНДІВ ОДЕСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НАНУ

У рамках планової теми Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ “Східні джерела в історичній спадщині України: пам’ятки писемної, матеріальної та духовної культури”, підрозділ Створення наукового опису давньоєгипетських стел та інших монументальних написів, що зберігаються в Одеському археологічному музеї разом з дирекцією та співробітниками Одеського археологічного музею НАНУ у 2006–2008 роках я проводила дослідження пам’ятників давньоєгипетської колекції цього музею. У процесі виконання планових завдань спільно із співробітниками музею вдалося знайти три нових пам’ятники, які не були відомі до цього і ще не були описані чи опубліковані.

Працюючи з інвентарними картками, я виявила, що картковий каталог реєструє більшу кількість стел, ніж їх було виставлено в експозиції. Звернувшись до співробітників музею за роз’ясненнями, в результаті перевірки фондів з’ясувала, що у фондах зберігаються пам’ятники, які помилково були приписані до грецької колекції, але професійний погляд зав. відділом обробки та зберігання пам’ятників к.іст.н. Людмили Юріївни Поліщук дозволив віднайти їх¹. Для кращого збереження ці пам’ятники колись були вкладені в ящики з невисокими бортами без кришок, які в каталожних картках дістали назву рамок. Саме записи про те, що стела чи плита міститься „в рамі”, допомогли їх знайти. Імовірно, саме про ці пам’ятники мимохідь згадував у своєму описі Б.О. Тураєв, де, зокрема, зазначалося, що в Одеському музеї є декілька плит поганого збереження: „128–131. Плити и куски их 48 см х 36 см, 51х28; 83х58; 33х21. Надписи почти совершенно осыпались и пропали” [Тураєв 1912, 87 №№ 128–131]. Далі пропонується опис новознайдених пам’ятників:

Стела інвентарний № 52659

За інвентарною карткою це: «Плита-стела с остатками надписи в раме. Старый

инвентарный номер 20. Отдел ДЕ, карта № 158 от 19. II. 1948» [ОАМ НА. Картковий каталог. Інвентарна картка № 158 від 19. II. 1948 на інвентарний № 52659]. Саме запис старого інвентарного номера на поверхні пам’ятника дозволив ідентифікувати цю стелу.

Характеристика пам’ятника: висока заокруглена зверху стела з вапняку.

Розміри: максимальна довжина 52 см, максимальна ширина 31 см. Даних щодо походження стели та дати надходження до музею нема.

У каталожній картці було записано, що стела мала хороший стан: «Сохранность: очень хорош. качества, от нее отбиты семь мелких кусков» [ОАМ НА. Картковий каталог. Інвентарна картка № 158 від 19. II. 1948 на інвентарний № 52659]. На жаль, на теперішній час стан пам’ятника критичний, поверхня нижньої лицьової частини втрачена, верхня частина збереглась, але була з’їдена грибок настільки, що поверхня, яка мала неглибоко врізані написи, піднялась і відстала, практично розсипалась, ієрогліфи, ймовірно, втрачені.

Можна визначити лише загальну конфігурацію пам’ятника: у верхньому напівкруглому секторі містились зображення, зокрема посередині було зображено великий знак анх (anh), а з обох боків відтворено фігури шакалів на стандартах, які мають показувати бога Упуата (див. іл. № 1). Знизу, в тих місцях, де поверхня ще не повністю втрачена, були поміщені написи, схоже, в „клітинках таблиці”, ймовірно, що це були імена членів сім’ї, якій належала стела. Можливо, знизу стела також мала зображення, але встановити це вже не вдасться, нижня частина її поверхні розсипалась.

Незважаючи на незначну кількість даних, можливо навести окремі міркування щодо цього пам’ятника:

1. По-перше, форма стели – заокруглена зверху – була типовою для приватних

пам'ятників починаючи від XI династії [Vandier 1954, 475–476], вона стає повсюдно домінуючою за Середнього царства та наступних епох, якщо судити за пропорціями (висота пам'ятника переважає його ширину), це справді Середнє царство.

2. По-друге, всі написи та зображення були обведені „рамкою”, її залишки помітні у верхній частині стели. Ця „рамка”, яка окреслює весь простір, заповнений зображеннями та написами, – характерна прикмета, що поширюється за XII–XIII династій.

3. Конфігурація написів та зображень: зображення релігійних символів у напівкруглій частині, під якими йде текст, – також ознака Середнього царства.

4. Самі релігійні символи, зокрема зображення Упуата, з'являються за XII династії, за правління Сенусерта III [Malaise 1984, 401], зазвичай, у супроводі царського імені з титулатурою, без царського імені їх широко почали зображати за XIII династії і пізніше. Вірогідно, що досліджувана стела також належить до XIII династії, більш широкий хронологічний період – це пізнє Середнє царство та другий перехідний період.

5. Можливо встановити і найбільш ймовірне місце походження цього пам'ятника – це Абідос. На це вказують такі дані: знак *ḥḥ* за доби Середнього царства зустрічається на стелах з Абідосу, наприклад, на каїрських стелах: GC 20068 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 83–84; *ibid.* IV. Taf. VII]; CG 20155 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 182–183; *ibid.* IV. Taf. XIV]; CG 20277 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 292–293; *ibid.* IV. Taf. VII]; CG 20353 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 363–664; *ibid.* IV. Taf. XXVI]; CG 20521 [Lange, Schäfer 1902–1925, II. S. 122–123; *ibid.* IV. Taf. XXXVII], на стелах з Британського музею BM 236[1367] [НТБМ III, pl. 28] тощо. Символ анх пов'язаний з різними божествами, дуже часто він представляє Осіріса [Leitz 2002, II, 132]. Осіріс, центром культу якого був храмовий комплекс Абідосу, мав епітет *nb ḥḥ* – „володар життя” [Barta 1968, 56; Leitz 2002, III, 596]. Цитована вище стела BM 236[1367] ясно показує, що знак анх пов'язаний з Осірісом, бо відразу під цим символом, який разом з двома символами очей-уджат зображений зверху в напівкруглій частині пам'ятника, йде текст, що починається зі слів: *dw3 Wsir...* – „моління Осірісу” [НТБМ III, pl. 28, p. 8].

З Осірісом та його містеріями був пов'язаний і культ бога Упуата, який існував в Абідосі ще від Давнього царства, як зазначає Т. Дю-Кесне, джерела епох, що передують Середньому царству, підтверджують вшанування цього бога лише в Середньому Єгипті, в Ель-Хагарса, Асіюті та Абідосі [DuQuesne 2005, 176]. На одеській стелі обабіч від символу життя простежуються зображення шакалів (чи вовків), що стояли на штандартах. Шакал, який стоїть, – це майже винятково зображення бога Упуата, на протигагу зображенню шакала, що лежить, яке показує бога Анубіса [DuQuesne 2005, 63–64, 81]. Упуат залишався божеством тінітського регіону і за першого перехідного періоду [Brovarski 1989, 89–92]. За Середнього царства Абідос перетворюється на основний центр вшанування Упуата, його культ тут пов'язаний з культом Осіріса, в цьому місці проводились містерії, т.зв. „виходи Упуата”, які були частиною осірічних містерій, про які збереглися повідомлення в написах часів XII династії, зокрема на стелах *Tj-hr-nfwt* (Berlin Museum 1204) [Lepsius 1842–1904, Bd. II. Bl. 135[h]; Schäfer 1904, Bd. III, S. 169–175; Sethe 1928, 70–71 [14]; Simpson 1974, Pl. 1], та скульптора *S3-R^c* [Dakin 1938, 190–197, fig. 1]].

Ім'я Упуата з'являється у формулі жертв на пам'ятниках доби XII династії [Barta 1968, 56], які походять з некрополя Абідосу. Як зазначалось вище, за правління Сенусерта III на приватних стелах з цього некрополя з'явилися зображення цього бога, це стало одним із найпоширеніших релігійних символів, представлених на стелах. Зокрема, можна навести приклади, де присутні зображення цього бога, це каїрські стели: CG 20085 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 100; *ibid.* IV. Taf. VIII]; CG 20089 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 107–109; *ibid.* IV. Taf. VIII]; CG 20093 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 113–114; *ibid.* IV. Taf. IX]; CG 20101 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 122–123; *ibid.* IV. Taf. X]; CG 20144 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 169–170; *ibid.* IV. Taf. XII]; CG 20155 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 182–183; *ibid.* IV. Taf. XIV]; CG 20177 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 207–208; *ibid.* IV. Taf. VII]; CG 20255 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 274–275; *ibid.* IV.

Taf. XIX]; CG 20392 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 388–389; *ibid.* IV. Taf. XXVIII]; CG 20397 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 395–396; *ibid.* IV. Pl. XXVIII]; CG 20431 [Lange/Schäfer, Grabstein II. S. 28–29; *ibidem.* IV. Taf. XXXI]; CG 20557 [Lange, Schäfer 1902–1925, II. S. 188–189; *ibid.* IV. Taf. XLIV]; CG 20565 [Lange, Schäfer 1902–1925, II. S. 200–201; *ibid.* IV. Taf. XLV]; CG 20596 [Lange, Schäfer 1902–1925, II. S. 235–236; *ibid.* IV. Taf. XLVII]; CG 20746 [Lange, Schäfer 1902–1925, II. S. 378–380; *ibid.* IV. Taf. LVII]; CG 20748 [Lange, Schäfer 1902–1925, II. S. 381–382; *ibid.* IV. Taf. LVII]; стели з Британського музею: BM 221[222] [НТВМ II, pl. 31]; BM 223[240] [НТВМ II, pl. 32], BM 296[504] [НТВМ III, pl. 13]; BM 304[221] [НТВМ III, pl. 14]; BM 248[227] [НТВМ III, pl. 14]; BM 293[224] [НТВМ III, pl. 17]; BM 323[844] [НТВМ V, pl. 13]; BM 328[236] [НТВМ V, pl. 15], стели з Лувру: Louvre C. 6 [Gayet 1886, pl. X], стели з Ермітажу: Hermitage 1088 [Bolshakov, Quirke 1999, pl. 13, p. 63–67 [13]]; Hermitage 1075 [Bolshakov, Quirke 1999, pl. 23, p. 103–104 [23]]. Більш повний список стел, де зображено Упуата було наведено в статті [Malaise, 1981, 263–268], в якій зібрано 55 приватних стел доби Середнього Царства, із яких переважна більшість походить з Абідосу.

Таким чином на одеській стелі було поєднано релігійні символи, що пов'язані з абідоськими культами. Варто вказати на існування низки подібних пам'ятників, на яких зібрано обидва знаки, як на одеській, зокрема каїрська стела CG 20155 [Lange, Schäfer 1902–1925, I. S. 182–183; *ibid.* IV. Taf. XIV], яка походить з Абідосу, стели Британського музею BM 312 [204] [НТВМ III, pl. 16, p. 7]; та BM 181 [233] [НТВМ IV, pl. 14], в напівкруглій верхній частині якої зображено ім'я царя Аменемгета III (*Nj-m3'ct-r'*), в картуші, а по обидва боки зображено двох Абідоських богів: (Осіріса)-Хенті-іментіу зліва та Упуата справа, кожен з яких тримає знак анх. Цю композицію можна зрозуміти як символічне зображення сцени наділення богами царя життям.

Відповідно до міркувань, що викладені вище, оскільки стели, що мають аналогічні зображення, походять переважно із Абідосу (в тих випадках, коли їх походження

відоме), стелу ОАМ № 52659 також можна зачислити до цієї групи.

Стела інвентарний № 52660.

Віднайденню цієї стели передують наступна історія – в рукописній спадщині С.В. Доніча зберігся запис про стелу Неферау [ОАМ НА. Рукописний фонд С.В. Доніча. Папка 4. Документ № 59410. С.1, зворот], яка зберігалась в музеї, однак, якої не було ні в експозиції ні у єгипетську секторі фонду. За інвентарною карткою, яка заведена 19.02 1948 (Картка № 159) [ОАМ НА. Картковий каталог. Інвентарна картка Картка № 159 від 19.02 1948 на інвентарний № 52660], стела з інвентарним № 52660 та старим інвентарним № 21, має наступний опис: „Плита – стела Нефер-ау. Внизу передньої сторони чотири ряди ієрогліфических надписей. Стела находится в рамке. Де найдена річ – не указано.” На одній із новознайдених стели прочитуються ієрогліфи, які можуть бути інтерпретовані, як *Nfj-3w*, що дозволило ідентифікувати цю пам'ятку, про сам напис детальніше буде сказано трохи нижче.

Характеристика пам'ятника: нижня частина великої стели із вапняку, її форма, ймовірно, також була заокруглена (Іл. 2).

Розміри: максимальна довжина 51 см., максимальна ширина 28 см.

Інформація щодо походження пам'ятника та дати і способу надходження до музею відсутня.

Стан: верхня частина пам'ятника втрачена, вціліла частина стели розколена на два шматки: верхній лівий та більш масивний правий нижній. Лицьова поверхня збереглась погано, помітні лише залишки зображень та врізаних ієрогліфів, залишків пігментів не виявлено. Як і в попередньому випадку, ні походження пам'ятника, і інформації щодо того, як він потрапив до музею, нема.

Композиція стели: в верхній частині були розміщені зображення, під якими чотири горизонтальні лінії ієрогліфів.

Зображення: від зображення вціліли лише залишки ніг персонажа, який іде (чи робить крок) в правий бік, в центрі, справа від нього, залишки одягу іншого персонажа. Судячи за цими рештками, була зображена сцена жертвопринесення якомусь божеству, яке мало бути поміщеним в правій частині пам'ятника, схожі сцени характерні для стел Нового Царства.

Ієрогліфічні написи виписані в чотирьох рядках, читаються справа наліво, кожен рядок був відмежований горизонтальною лінією. Залишки вертикальних ліній з обох кінців стели показують, що всі написи та зображення були окантовані рамкою.

Від врізаних ієрогліфічних знаків вцілили лише рештки, тому їх остаточна розшифровка попереду, якщо вона взагалі можлива. Поки що можна розпізнати окремі ієрогліфи. Судячи за обрисами знаків, це доба Нового Царства. В тексті зустрічаються характерні для цього періоду написання детермінатива людини A52 при імені у вигляді напів-ієратичного знаку κ , у супроводі покладених горизонтально знаків епітету $\cong m3^c hrw$, котрий супроводжував власне ім'я людини. Попередньо можна сказати, що на стелі очевидно була відтворена жертвна формула типу $rdj i3w$, написана для декількох людей, виходячи з детермінативів та ієрогліфів $m3^c hrw$, які зустрічаються тут декілька разів.

На початку третього рядка можливо прочитати ієрогліфи, $nfr 3w$ – які С.В. Доніч інтерпретував як власне імя „Неферау” [ОАМ НА. Рукописний фонд С.В. Доніча. Папка 4. Документ № 59410. С. 1, зворот]. На жаль, такої форми імені не реєструє довідник *Ranke Personennamen* [Ranke 1935-1952]. Окрім того, ім'я основного власника стели мало бути розміщене на початку переліку імен, а в кінці воно могло бути продубльоване ще раз, але фрагмент, де написано останнє імя, не читається. Видно лише кінець напису: ієрогліф - детермінатив людини, що сидить, знаки $m3^c hrw$, і далі формула $nhh dt$: -

$\cong | \cdot | = \kappa$

$\cong | \cdot | \cong | \cdot | \cong | \cdot | \cong | \cdot |$

.... $m3^c hrw nhh dt$. “...[власне ім'я] правий голосом навіки вічні”.

Вираз $nhh dt$ тут, ймовірно, адвербіальне вживання іменників, приблизний переклад змісту цього виразу буде: „навіки вічні”. Подібне доповнення до епітету $m3^c hrw$ зустрічаються в окремих випадках за доби Нового Царства та більш пізніх часів, аж до птолемеївської епохи, див, зокрема

стелу з Чикагського музею Field Museum of Natural History Nr. 31667 [Allen, 1936, Pl. XXV, P. 50].

Виходячи з наявних даних, можна датувати і цю стелу – це Нове Царство, ймовірно, більш точна дата – XVIII династія. Так вважати можна завдяки конфігурації одягу та пропорціям зображених фігур. За XIX династії у вжитку був інший канон зображень, більш витягнутий, а одяг став плісе.

Блоки ОАМ інвентарний № 52661

Робота з картковим каталогом а також з пам'ятниками, що розміщені в рамках, які зберігались в фондах Одеського археологічного музею виявила, що давно відомий пам'ятник – частина стінної декорації із гробниці ОАМ інв. № 52661, який вже був декілька разів опублікований [Тураєв 1912, 86-87 № 127; Доконт 1965, 208f [№2]; Berlev, Hodjash 1998, P. 49-50 (Nr. IV.15), pl. 76.] має ще два фрагменти: інв. № 52661/1. та № 52661/2 (див. іл. 1, 2). Обидва фрагменти були покладені до дерев'яної коробки. Один із фрагментів мав повністю втрачену лицьову поверхню, на другому проглядались залишки декорації.

Розміри основного фрагмента декорації: 76x61. Фрагмент із втраченою поверхнею інв. № 52661/2 мав розміри 21x20 см, фрагмент із декорацією, що частково лишилась інв. № 52661/1 відповідно 22x19, його товщина 2 см. Оскільки основний фрагмент приблизно вдвічі товщий за кожен з

Іл. 1

Іл. 2

новознайдених, найімовірніше, що це розколоті по товщині частини одного куска, принаймні вони співпадають за формою.

Фрагмент із частково вцілілою декорацією та основний блок колись без сумніву, складали єдине ціле, обидва вони були спочатку покриті спеціальним пластиром білого кольору з поодинокими вклученнями дрібних часточок червоно-теракотового кольору, ймовірно, битої кераміки. Рештки пігментації на новознайденому шматку (червоно-коричнева прорисовка врізаної лінії) та на основному фрагменті дуже схожі візуально. Матеріал обох блоків – вапняк, щодо походження новознайденого фрагменту, як і основного блоку ніяких додаткових відомостей нема.

Постає запитання, з якого боку новознайдений фрагмент міг прилягати до основного. Запис в інвентарній книзі Одеського археологічного музею дозволяє встановити, що пам'ятник з інвентарним номером 52661 мав три старі інвентарні номери: „Инвентарный номер: 52661. Старый инвентарный номер: 16/18. Плита-стела. На правой стороне плиты изображен сидящий человек в ожерелье, перед которым стоит жрец и кадит. Между ними стоят вертикальные строки из заупокойной надписи. Описание: Правый угол отбит. Происхождение: не указано.” [ОАМ НА. Інвентарна книга]. Із наведеного запису цікавим є пасаж: „правый угол отбит”, - оскільки відбитим правим кутом може бути саме новознайдений блок. Можливо, що він прилягав до верхньої частини основного блоку, тоді він мав зображати плече основної фігури композиції. Якщо він прилягав до нижнього правого краю, тоді він зображав плече жінки, яка була зображена перед ним. Нібито більш реальним є другий варіант, але при моделюванні стику у програмі Corel Draw з'являються окремі неспівпадіння. Таким чином, поки що встановити його місцез перебування достовірно неможливо, у цьому напрямку ведуться роботи.

Коротко підсумовуючи результати нашого дослідження, варто зазначити, що саме робота з першоджерелами дозволяє виявити багато нового, як стосовно вже відомих пам'ятників, так і навіть відкрити невідомі раніше науці пам'ятники.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні документи:

Одеський археологічний музей НАН України. Науковий архів (ОАМ НА):

Інвентарна книга.

Каталог інвентарних карток.

Інвентарна картка № 158 від 19. II. 1948 на інвентарний № 52659.

Інвентарна картка № 159 від 19.02 1948 на інвентарний № 52660.

Рукописний фонд С.В. Доніча. Папка 4. Документ № 59410. Отдел Древнего Египта Одесского археологического музея (историческая справка). (5 листів).

ЛІТЕРАТУРА

Доконит Н.Г. Древнеегипетские памятники в Одесском государственном археологическом музее // **Вестник древней истории (ВДИ)**. 1965. №2.

Тураев Б.А. Описание египетского отдела музея Императорского Одесского Общества Истории и Древностей // ПРОПЕМПТНРИА. Сборник статей, изданный Императорским Одесским Обществом Истории и Древностей в честь почетного члена Эрнеста Романовича фон-Штерна // Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Одесса, 1912. Т. XXX.

Allen Th.G. **Egyptian Stelae in Field Museum of Natural History.** Chicago: Field Museum of Natural History, 1936. Field Museum of Natural History: Anthropological Series; vol. XXIV, No. 1.

Barta W. **Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel.** Glückstadt, 1968.

Berlev O.D., Hodjash S.I. **Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt from the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States.** (OBO SA 17). Fribourg, 1998.

Bolshakov A.O., Quirke S.G. **The Middle Kingdom Stelae in the Hermitage.** Utrecht – Paris, 1999.

Brovarski E.J. **The Inscribed Material of the First Intermediate Period from Naga-ed-Der.** A Dissertation submitted to the Faculty of the Division of the Humanities in candidacy for the degree of Doctor of Philosophy. The University of Chicago, Department of Near Eastern Languages and Civilizations. December, 15, 1989. Chicago, 1989.

Dakin A.N. The Stela of the Sculptor Sire' at Oxford // **Journal of Egyptian Archaeology (JEA).** London. Vol. 24 (1938). P. 190–197.

DuQuesne T. **The Jackal Divinities of Egypt. I. From the Archaic Period to Dynasty X.** London, Darengo Publications, 2005. Oxford Communications in Egyptology VI.

HTBM II – The Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc., in the British Museum. Part II. London, 1912.

HTBM III – The Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc., in the British Museum. Part III. London, 1913.

HTBM IV – The Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc., in the British Museum. Part IV. London, 1913.

HTBM V – The Hieroglyphic Texts from the Egyptian Stelae, etc., in the British Museum. Part V. London, 1914.

Gayet E. **Musée du Louvre. Stèles de la XII-e dynastie.** Paris, 1886.

Lange H.O., Schäfer H. **Grab und Denksteine des Mittleren Reiches im Museen von Kairo.** Berlin, 1902–1925. B. I – VI. Catalogue general des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos 20001–20780.

Leitz Ch. **Lexikon der Ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen.** Band I–VII. Leiden – Paris, Dunley, 2002.

Lepsius C.R. **Denkmaler aus Aegypten und Aethiopen. Text und Tafeln.** Band I–III. Wiesbaden, 1842–1904.

Malaise M. Inventaire des stèles égyptiennes du Moyen Empire porteuses de représentations divines // **Studien zur altägyptischen Kultur.** Hamburg. Bd. 9 (1981). P. 259–283.

Malaise M. Les représentations de divinités sur les stèles du Moyen Empire // **Orientalia J. Duchesne-Guillemin emerito oblata.** Leiden, 1984. P. 393–420 – Acta Iranica, 9.

Ranke H. **Die ägyptischen Personennamen.** Bd. I–II. Glückstadt / Hamburg; New York: J. J. Augustin, 1935–1952.

Sethe K. **Aegyptische Lesestücke zum Gebrauch im akademischen Unterricht zusammengestellt. Texte des Mittleren Reiches.** Zweite, verbesserte Auflage. Leipzig, 1928.

Schäfer H. **Ägyptische Inschriften aus den königlichen Museen zu Berlin.** III Heft. Inschriften des Mittleren Reichs. Leipzig, 1904.

Simpson W.K. **The Terrace of the Great God at Abydos: the Offering Chapels of Dynasties 12 and 13.** New Haven – Philadelphia, 1974.

Vandier J. **Manuel d'archéologie égyptienne. Tome II. Les Grandes époques. L'architecture funéraire.** Paris, 1954.